

АНТИДЕНІКІНСЬКИЙ РУХ СЕЛЯНСТВА ХАРКІВЩИНИ (червень-грудень 1919 р.)

Серед питань, пов'язаних з історією селянського руху на Харківщині у 1919 році важливе місце посідає проблема стосунків народних мас з режимом Особливої наради – керівного органу Збройних сил Півдня Росії, очолюваних на той час генерал-лейтенантом А.І.Денікіним. Негативне ставлення селянства до військової диктатури Добровольчої армії було свідченням найскладніших суспільно-політичних процесів, що мали місце в Харківській губернії.

Події, що відбувалися на території Харківщини в роки громадянської війни було розглянуто у значній кількості історичних праць. Однак обставини за яких відбувалося пристосування селянського середовища в краї до умов співіснування з режимом Особливої наради при штабі А.І. Денікіна, тривалий час не знаходили повного висвітлення у вітчизняній історіографії.

Цьому сприяли, як брак архівних матеріалів, так і причини ідеологічного характеру. Намагаючись визначити вирішальні чинники у стосунках населення окупованих територій з Добровольчою армією, А.І.Денікін у своїх мемуарах акцентує увагу на здійснюваних військовими майнових реквізиціях, водночас уникаючи висвітлення питань пов'язаних з аграрною проблемою [1,с.29-30]. Окремі моменти, пов'язані з історією селянського повстанського руху на Харківщині влітку 1919 року відображують інформаційні зведення Бюро української радянської преси [2,с.149-151], але використання вищезгаданого джерела повинно бути обережним, адже воно значною мірою носить суб'єктивний характер. Спробою визначити сильні й слабкі сторони аграрних заходів білого руху стала праця Г.В.Клунного “В боротьбі за селянство. Земельні закони контрреволюційних урядів за час революції на Україні”.[3]. Однак обмеженість джерельної бази змусила автора відмовитися від характеристики денікінського земельного законодавства [3,с.09]. В монографіях П.М.Балкового, М.І.Кулініченка [4;5] та наукових розвідках Т.А.Вовка і М.М.Олійника [6;7] було конкретизовано відомості про діяльність селянських повстанських загонів і їх керівників на Харківщині протягом червня-грудня 1919 р. Проте загальним недоліком перелічених робіт є

гіперболізація керівної ролі КП(б)У в організації селянського руху опору військовій диктатурі Добровольчої армії. Вагомими доповненнями у розробці даної теми, з огляду на використання матеріалів, що раніше не були залучені до наукового обігу, стали праці В.І.Семененка і Є.Сіваченка [8;9;10].

Отже виходячи зі стану наукової розробки проблеми і хронологічних меж теми, дотримуючись принципів об'єктивності та історизму, ставиться мета розкрити зв'язок процесу радикалізації селянського руху Харківщини з соціальними наслідками земельної реформи режиму Особливої наради.

Передусім зазначимо, що влітку 1919 року на території Харківської губернії склалися сприятливі умови для реалізації Добровольчою армією своєї військово-політичної кампанії. Незадоволення місцевого населення політикою воєнного комунізму зумовило ситуацію, охарактеризовану згодом агентурою Зафронтбюро ЦК КП(б)У, як “відсутність належної підтримки селянством радянської влади в момент наступу Денікіна”[5,с.170]. Ще більш різко про такий стан справ висловився голова Реввійськради РСФРР Л.Д.Бронштейн-Троцький: “Ні для кого не секрет, що не Денікін змусив нас залишити межі України., а велетенське повстання підняте проти нас українським ситим селянством. Комуна, надзвичайку, продовольчі загони, комісарів-євреїв зненавидів український селянин до глибини душі своєї”[11,с.56-57].

25 червня 1919 року Харків було зайнято військами генерала О.П.Кутепова [12,с.181], а на початку липня вся територія Харківської губернії опинилася під контролем Збройних сил Півдня Росії. Звичайно, видаються сумнівними повідомлення буржуазної преси про те, що на третій день після взяття Харкова у Добровольчу армію записалося 18 тис. чоловік, а “кожен крок, від Харкова на північ дає нові сотні добровольців” [12,с.18]. Проте в багатьох місцевостях прихід нової влади дійсно сприймався, як можливість позбутися продрозверстки і репресій більшовицьких каральних органів.

Позитивне значення для поліпшення економічного становища в краї мав наказ А.І.Денікіна про скасування хлібної монополії [12, с.182]. Було відновлено принципи вільної торгівлі і ринку, як наслідок, ціни на продовольчі

товари на ринках Харкова й інших міст знизилися в 5 –10 разів [8,с.195]. Часткове пожвавлення спостерігалось і в аграрному секторі. Денікінська адміністрація забезпечила високу оплату праці найманих працівників на жнивях в серпні 1919 р.(100-200 крб. за день дорослому, 75 крб. - підліткам, або відповідно - по 16 і 8 кг муки) [8,с.195]

Слід також відзначити, що незважаючи на проблему забезпечення армії, офіційний рівень зернового податку при денікінській владі – 80 кг зерна з десятини [5,с.164], був значно меншим від більшовицьких норм здачі хліба (176 кг з десятини для середняка і 400 кг для заможного селянина) [8,с.156].

Однак, разом з цим, представники білого руху були вимушені визнати повну поразку на ідеологічному фронті. Незважаючи на старанність білогвардійської надзвичайної агітаційної комісії (Осваг), котра виділила для пропагандистської роботи у Харківській губернії три спеціальних поїзди з кіноапаратами і бібліотеками, популярність Добровольчої армії серед народних мас стрімко падала [5,с.160]. Не минуло й місяця після того, як Харківська губернія перейшла під контроль денікінців, як у ставку Командуючого Збройними силами Півдня Росії звідти телеграфували: “Серед селян відбулося помітне розчарування у Добрармії, яке пояснюється поведінкою частин наших військ”[12, с.183].

Безумовно, безконтрольні реквізиції білогвардійцями продовольства, одягу, коней, [2,с.149,159] не могли викликати захоплення у населення хуторів і сіл Харківщини. Проте на загальному тлі громадянської війни подібна поведінка не була винятком. Приміром, влітку 1919 р. червоноармійські загони залишаючи регіон теж виявляли неабияку схильність до “самопостачання” [9,с.171]. Натомість, більшу роль у справі дискредитації режиму Особливої наради в краї, відіграли акції спрямовані на відновлення поміщицького землеволодіння. Їх характерними ознаками були жорстокість, використання військової сили землевласниками для поновлення своїх майнових прав. Денікінська адміністрація в своїх зведеннях неодноразово вказувала, що основною причиною невдоволення селян Харківської губернії були “непомірні

вимоги поміщиків, що пам'ятали лише свої образи й апетит ”[13,с.162] І хоча А.І.Денікін намагаючись запобігти ескалації соціальної напруги в регіоні, видав наказ про заборону подібних дій [12,с.182], потрібно визнати їх прямий зв'язок з процесом вироблення Особливою нарадою аграрного законодавства.

Події громадянської війни засвідчили, що успіх справи воюючого угруповання залежав не стільки від фронтових дій, скільки від підтримки селянства. А.І.Денікін добре розумів важливість аграрного питання. 5 квітня 1919 року він підписав декларацію, у якій виклав своє розуміння аграрної проблеми[14,с.149]. Генерал пропонував своїм урядовцям приступити до підготовки “положень і правил”, які б, по-перше забезпечили інтереси трудящого населення, по-друге, сприяли б створенню і зміцненню дрібних і середніх господарств за рахунок державних і приватних земель, по-третє, відстоювали б недоторкане право приватної власності на землю, коли її кількість не перевищує встановлених розмірів [14,с.149]. 10 квітня 1919 року Особливою нарадою було прийнято документ-програму дій майбутнього уряду Російської держави, в якому наголошувалося на необхідності проведення аграрної реформи, що повинна була б ліквідувати земельну нужду трудящих [8,с.194].

Але розробка земельного закону затягувалася внаслідок активної протидії з боку великих землевласників. На їх думку розподіл землі поміщицьких господарств міг позбавити державу надійного джерела постачання хлібом [12,с.182]. Тому проект закону, опублікований у листопаді 1919 р. був орієнтований на створення великих високопродуктивних господарств. У Харківській губернії за власниками зберігалися господарства розміром до 400 десятин [12,с.181]. Крім того поміщики одержували цілий ряд пільг: за ними зберігалися зверх встановлених норм садиби з господарськими будівлями, парки, ставки, меліоровані землі, ліси. Намагаючись створити передумови для реалізації законопроекту, денікінська влада видала “Закон про збирання трав” від 22 червня 1919 р. та “Закон про збір врожаю 1919 р.” від 26 червня 1919 р. [3,с.109]. Перший документ зобов'язував селянина,безкоштовно передати

поміщику 50% зібраного на поміщицьких землях сіна [3,с.109]. Другий законодавчий акт вимагав від селян віддати третину врожаю, зібраного ними на землях поміщицьких економій [3,с.109].

Зважаючи на гостроту аграрного питання в регіоні, де 50% селянських дворів мали не більше 3 десятин землі [15,с.19], хазяїни яких пов'язували поліпшення власного добробуту лише з зрівняльним розподілом поміщицьких земель [9,с.141], стає зрозумілою негативна реакція селянства на аграрні заходи Особливої наради.

Джерела датують перші збройні антиденікінські виступи селян Харківської губернії початком червня 1919 р [6,с.68]. Значне пожвавлення повстанського руху у краї викликало проведення Добровольчою армією мобілізації. Документи свідчать, що вже на початку липня 1919 р. дезертири почали об'єднуватися у великі загони і активно протидіяти каральним загонам денікінців [2,с.142].

Залишене після відступу Червоної армії комуністичне підпілля не виправдало надій своїх творців і не виявилось здатним очолити селянський рух Харківщини. Контррозвідка Добровольчої армії швидко знешкодила підпільний центр і ліквідувала його зв'язок з Охтиркою, Богодухівом, Ізюмом, Куп'янськом, Валками, Слов'янськом, Старобільськом і Сумами[5,с.151]. Таким чином селянська війна проти військової диктатури Добровольчої армії у Харківській губернії розгорталася як серія стихійних локальних виступів, що не були скоординовані ні в часі, ні в просторі. Першочерговими об'єктами нападу повстанців стали залізничні колії і залізничні станції [4,с.143;7,с.79]. Загалом протягом жовтня 1919 р. на території Харківської губернії було пущено під укіс 12 ешелонів Добровольчої армії [7,с.80]. Восени 1919 р. експедиції Добровольчої армії за хлібом зустріли рішучу відсіч з боку місцевого селянства. Посиленню повстанського руху сприяла поява махновських загонів Каменева, Колісниченка, Сиви та Іванюка, котрі в жовтні 1919 р. почали діяти в Зміївському, Ізюмському і Куп'янському повітах, руйнуючи денікінські тили [10,с.22-28]. В цілому, до кінця року в Вовчанському, Куп'янському,

Зміївському та Ізюмському повітах нараховувалося до 5 тисяч повстанців [7,с.79]. Особливо енергійно діяли загони братів Бондаренків, Я.Тищенка, Г.І.Шашури [7,с.81]. Внаслідок збройних виступів місцевого селянства, в грудні 1919 р. у багатьох повітах Харківської губернії перестав існувати зв'язок між волосною, повітовою та губернською адміністрацією. Операції повстанців, що істотно порушували роботу тилу денікінців, значною мірою сприяли успіху наступу Червоної армії. Розпочавши 24 листопада 1919 р. Харківську операцію, сили Південного фронту під командуванням О.І.Єгорова протягом грудня очистили територію Харківщини від білогвардійських військ [9,с.179].

Таким чином, ми приходимо до висновку про безпосередній зв'язок процесу радикалізації селянського руху Харківщини зі спробами аграрного реформування Особливою нарадою. Запропонована денікінською владою система аграрних перетворень не дозволила б значній частині селянства Харківської губернії позбутися статусу малоземельних господарств. Розроблений урядовцями А.І.Денікіна земельний законопроект в умовах громадянської війни призвів до відновлення в краї феодальних порядків, що в свою чергу викликало масовий збройний опір місцевого селянства режиму військової диктатури Добровольчої армії.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Деникин А.И. Поход на Москву. ("Очерки русской смуты")- К.: Воениздат, 1990.-268с.

2.Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции.1918-1920г.г. Сборник документов и материалов.-Х.: Прапор, 1973.-321с.

3.Клунний Г.В. В боротьбі за селянство. Земельні закони контрреволюційних урядів за час революції на Вкраїні //Червоний шлях 1926.№4.-с.90-114.

4.Балковий П.М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 р.р.-К.: Наукова думка, 1966.-302с.

5.Кулиниченко М.И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918-1920г.г.)-Х: ХГУ,1966.-246с.

6.Вовк Т.А. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії // Український історичний журнал.-1980.-№10-с.66-75.

7.Олійник М.М. Повстансько-партизанський рух на Харківщині проти Денікінського режиму.(червень-грудень 1919 р.) // Український історичний журнал. –1983. -№11. –с.75-83.

8.Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів.(1917-1922 роки).-Х.: Основа, 1995.-400с.

9.Семененко В.І. Над Харківщиною-революції тайфун // Слобожанщина.-1999.-№10.с.173-180.

10.Сіваченко Є.Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920р.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства.-т.5.-Х.:Око.-1995.-с.18-28.

11.Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою.-К.: Товариство “Знання” Української РСР, 1990. –62с.

12.Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні.1918-1921.-К.: Наукова думка, 1992.-368с.

13.Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. –К.: 1987, -632с.

14.Шевоцуков П.А. Страницы истории гражданской войны. Взгляд через десятилетия.- М.: Просвещение, 1992.-191с.

15.Кзензенко М.І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919-березень 1921р.р) -Х.: ХДУ, 1968.-183с.

РЕЗЮМЕ

В статті висвітлюються соціальні наслідки спроб Добровольчої армії створити на території Харківської губернії протягом червня-грудня 1919 р. умови для реалізації земельного законопроекту Особливої наради при штабі

Командуючого Збройними силами Півдня Росії. Незадоволення малоземельного селянства ідеєю відновлення великих землеволодінь розглядається, як основна причина загострення громадянського конфлікту в регіоні.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

Селянський рух, малоземелля, Особлива нарада, земельна реформа, повстанство.

SUMMARY

The article is devoted to the social consequences of the Voluntary Army's attempt to create , on the territory of Kharkov Region in June-December, 1919, conditions for realization of the Land Act of the Special Council under the Headquarters of the Commander of the Military Forces of the South of Russia. Poor peasants' disagreement with the idea of the reestablishment of big land estates is regarded as the main reason for the aggravation of the social conflict in the region.

KEY WORDS

Peasants' movement, peasants' poverty, Special Council, land reform, rebel movement.